

היינו כחוסכים: פרדוקס ההכללה בתוכניות בניית נכסים

גיא פלדמן

בעשורים האחרונים התחוללו במדינת הרווחה שינויים משמעותיים רבים; אחד העיקריים שבהם הוא הדגש הרב המושם על גישת **ההשקעה החברתית**. גישה זו שואפת לפתח את ההון האנושי של אוכלוסיות החיות בעוני, להנגיש להן מגוון שירותים וכלים, ולספק הזדמנויות שיאפשרו להן לממש את עצמן. **בניית נכסים (Asset-Building)** הפכה לכלי מרכזי לצמצום עוני בין-דורי, כלי המשקף היגיון של השקעה חברתית. בהתבסס על המושג **פרדוקס ההכללה**, המאמר בוחן את האופן שבו תוכניות חיסכון וצבירת נכסים המיועדות למשפחות בעלות הכנסה נמוכה עשויות, באופן פרדוקסלי, דווקא לשמר את הדרתן ודחיקתן לשוליים. בהתבסס על מקורות ראשוניים ומשניים, המאמר מציג שלוש דרכים שבהן פרדוקס ההכללה מלווה תוכניות בניית נכסים: (1) ההרגל לחסוך, ללא קשר לנסיבות כלכליות משתנות, פוגע לעיתים במאמץ של המשפחות לספק צרכים בסיסיים ויום-יומיים; (2) סכומי חיסכון זניחים, המהווים מחסום להשתלבות אפקטיבית של המשפחות; (3) רכישת נכס, שלא בהכרח משפר את מצבן הכלכלי והחברתי. המאמר משתמש במושג **תוספתיות רדיקלית** כדי להבין טוב יותר את ההשלכות הפרדוקסליות שיש לגישת בניית הנכסים על אוכלוסיות החיות בעוני.

מילות מפתח: עוני, הכללה חברתית, מדיניות חברתית, נכסים, חיסכון

1. מבוא

אחת ממטרותיה העיקריות של מדינת הרווחה היא ההכללה והשילוב של קבוצות אוכלוסייה שונות (דורון, 2010). בעשורים האחרונים, שילוב אוכלוסיות מודרות בשוק העבודה הפך לאחת מדרכי הפעולה המרכזיות שבהן מדינת הרווחה שואפת להשיג הכללה חברתית. מחקרים שונים הצביעו על ההיבטים הפרדוקסליים של תוכניות לשילוב בשוק העבודה (בניש, 2012; Garrett, 2017; Handler, 2004). גיואל הנדלר (Handler, 2004) המשיג את הפרדוקס המלווה תוכניות אלה באמצעות המונח **פרדוקס ההכללה** (*Paradox of Inclusion*), המדגיש את הדרכים השונות שבהן תוכניות רווחה לשילוב אנשים בשוק העבודה משמרות למעשה את ההדרה החברתית שלהם, ואף מעמיקות אותה (למשל, רבים מהמשתתפים שמצאו עבודה נשארו מתחת לקו העוני, משום שהעבודה שהשתלבו בה הייתה בשכר נמוך). עם זאת, מחקרים מועטים עסקו בשאלה אם ובאיזו מידה פרדוקס ההכללה מלווה תוכניות רווחה אחרות המיושמות כיום.

העניין הגובר והולך במדיניות של **בניית נכסים** (*Asset-Building*) הוא הזדמנות ייחודית לענות על שאלה זו. מדיניות זו מבוססת על התפיסה ולפיה ניתן לצמצם עוני בין-דורי ולהשיג הכללה חברתית באמצעות חיסכון וצבירת נכסים, דוגמת נדל"ן. גוף הידע המחקרי על מדיניות בניית נכסים מתרכז בעיקר במחקרים סטטיסטיים הבוחנים את ההשפעה שלה על תחומי חיים שונים (Clancy et al., 2013; Grinstein-Weiss et al., 2015; Roll et al., 2019), אך ממעט לבחון בביקורתיות את המתחים והסתירות העומדים בבסיסה.

בהתבסס על המושג פרדוקס ההכללה, מאמר זה בוחן את האופן שבו תוכניות חיסכון וצבירת נכסים המיועדות למשפחות בעלות הכנסה נמוכה משמרות באופן פרדוקסלי את הדרתן ודחיקתן לשוליים. חשוב לציין כי המאמר אינו מתמקד בתוכנית **חיסכון לכל ילד** (התוכנית המרכזית בישראל המעודדת צבירת נכסים), ואינו מתיימר לקבוע בהחלטיות אם היא מחזקת את הדרתן של אוכלוסיות החיות בעוני. אף על פי כן, הניתוח המוצע במאמר עשוי לספק תובנות בדבר מדיניות בניית נכסים גם בהקשר המקומי. אומנם יישומה בפועל של התוכנית הישראלית שונה מיישומן של תוכניות דומות המיועדות לבניית נכסים במדינות אחרות, אך עדיין יש ביניהן קווי דמיון מסוימים, ובהם הניסיון לתמרץ משפחות בעלות הכנסה נמוכה לחסוך, והתפיסה ולפיה משפחות הצוברות נכסים יכולות להשיג חירות כלכלית.

2. הכללה והדרה חברתית: הגדרות וביקורת

במהלך שלושת העשורים האחרונים, המושגים הדרה חברתית (*Social Exclusion*) והכללה חברתית (*Social Inclusion*) תופסים מקום מרכזי בדיון האקדמי והפוליטי, אולם אין בעולם הסכמה על הגדרה אחידה למושגים אלה (דורון, 2006; Levitas, 2006; Garrett, 2017). דורון מגדיר הדרה חברתית כ"תהליך שבגיניו קבוצות מסוימות באוכלוסייה נדחקות לשוליים ונמנע מהן להשתתף השתתפות מלאה בחיי החברה בה הם חיים (דורון, 2006, עמ' 3). הבנק העולמי, אחד הגופים הבין-לאומיים המרכזיים הפועלים לקידום הכללה חברתית, מגדיר את המושג כ"תהליך שבו תנאי השתתפותם בחברה של יחידים וקבוצות משתפרים: חל שיפור ביכולות, בהזדמנויות ובכבוד של אלה המקופחים על בסיס הזהות שלהם" (The World Bank, 2013, p. 3).

שני המושגים האלה מופיעים באופן תדיר ובלט במסמכי מדיניות ברחבי אירופה. למשל, אחת ממטרותיו המרכזיות של האיחוד האירופי בשנים האחרונות היא לקדם את שילובם החברתי של 20 מיליון אנשים הסובלים מהדרה חברתית (Garrett, 2017). בהשוואה לדיון הער המתקיים באירופה, הדרה והכללה חברתית בולטות פחות בדיונים אקדמיים וציבוריים בארצות הברית, אם כי תשומת לב מסוימת אכן הוקדשה להן בדיון המתקיים בה בנושאי תת-מעמד (*underclass*) ועוני עירוני (*urban poverty*) (Chaskin, 2013). גם בישראל נעשה בשנים האחרונות שימוש במושג הדרה חברתית, בעיקר בהקשר של קבוצות אוכלוסייה מובחנות הנדחקות לשוליים, דוגמת ערבים ועולים ממדינות חבר העמים ומאתיופיה (פוסטן-אייזיק וסטריאר, 2019; רוזנהק, 2007).

בהשפעת השיח הער המתקיים במדינות שונות בסוגיית ההדרה החברתית, השירותים החברתיים ומקצוע העבודה הסוציאלית החלו לפתח וליישם התערבויות המתמקדות בקידום השתתפותם ומעורבותם של אנשים במסדות חברתיים מרכזיים – שוק העבודה, מסגרות לגיל הרך וכיוצא באלה (סטריאר, 2001; Washington & Paylor, 1998). עם זאת, לצד הפופולריות הרבה שהם זוכים לה, המושגים הדרה חברתית והכללה חברתית נתונים לביקורת מתמשכת המצביעה על הבעייתיות הרבה הטמונה בהם. גודין (Goodin, 1996), למשל, טוען שהדרה חברתית היא מושג צר ומכובס המסווה תופעות רחבות וחשובות יותר דוגמת עוני, גזענות וקפיטליזם. באופן דומה, לויטס (Levitas, 2005) טוענת ששיח ההדרה החברתית מסיט את המיקוד מסוגיות של אי-שוויון והבדלים הקיימים בין אוכלוסיות שונות המוכללות, לכאורה, בחברה (לדוגמה, בין עובדים בשכר גבוה לעובדים בשכר נמוך), ובמקומן מתמקד בהיעדר לכידות חברתית ובעבודה בשכר כמענה עיקרי לתופעה זו.

3. השקעה חברתית כגישה למדינת רווחה מכלילה

למאמציה של מדינת הרווחה להכליל קבוצות אוכלוסייה מודרות יש היסטוריה ארוכה (דורון, 2010). במהלך העשורים שלאחר מלחמת העולם השנייה, ממשלות ברחבי העולם שאפו לקדם את ההשתתפות החברתית המלאה של האזרחים באמצעות מערכת מקיפה של ביטחון סוציאלי, שכללה תוכניות שונות שהגנו עליהם מפני הסיכונים שהשוק מייצר (למשל, קצבאות להבטחת קיום מינימלי). חוקרי מדיניות חברתית מכנים תפיסה זו של מדינת הרווחה **חלוקה מחדש של משאבים** (*income redistribution*) או **הגנה חברתית** (*social protection*) (Schram, 2015). לפי תפיסה זו, מדינת הרווחה מהווה מעין בלם לשוק והגנה על האזרחים מפני השלכותיו השליליות.

אולם החל משנות ה-70 המאוחרות, ספרות המחקר מצביעה על שינויים גדולים שהתחוללו במדינת הרווחה. אחד המרכזיים שבהם הוא הדגש הרב המושם על גישת **השקעה חברתית** (*social investment*) (Taylor-Gooby, 2008). החזון של גישת ההשקעה החברתית הוא ברור: השגת מטרות חברתיות באמצעות מנגנוני השוק (Morduch & Ogden, 2019). לפי גישה זו, תוכניות ביטחון סוציאלי מסורתיות אינן מסוגלות לספק מענה לאתגרים ולצרכים הרלוונטיים לעידן הפוסט-תעשייתי, כגון שוק עבודה משתנה ובלתי יציב, התפתחויות טכנולוגיות ושינויים במבנה המשפחתי. לכן, תפיסת ההשקעה החברתית שואפת להשקיע בפיתוח ההון האנושי של האזרחים (הידע, היכולות והכישורים שלהם), ולסייע להם לנצלו טוב יותר (Morel et al., 2012). בד בבד, גישת ההשקעה החברתית שואפת להנגיש לאוכלוסיות מודרות מגוון של שירותים וכלים, וכן לספק להן הזדמנויות שיאפשרו להן לממש את עצמן ולהתקדם לעבר המטרות החשובות להן. במובנים אלה, מדינת רווחה המתמקדת בהשקעה חברתית תומכת בשוק ונשענת עליו לשם השגת מטרות חברתיות שונות, אולם שמה פחות דגש על בלימתו. רעיון מכריע בגישה זו הוא שמדינת הרווחה צריכה להעמיד את העזרה בהשתלבות בשוק העבודה כמטרה בפני עצמה (למשל, לסייע לאוכלוסיות מודרות לרכוש מיומנויות תעסוקתיות, וגם לנקוט צעדים להנגשת מקומות עבודה עבורן).

גם בישראל זוכה גישת ההשקעה החברתית לתשומת לב רבה. מחקר עדכני של מרכז טאוב מצא כי בישראל שיעור ההוצאה על תוכניות השקעה חברתית גדל בשני העשורים האחרונים במהירות, וכיום הוא גבוה יחסית בהשוואה למה שהיה בה בעבר (גל ובלידך, 2019).

ספרות המחקר על השקעה חברתית מתמקדת בעיקר בשילוב אוכלוסיות בשוק העבודה. עם זאת, המחקרים בנושא לא המשיגו לרוב תוכניות חברתיות אחרות הרווחות בשנים האחרונות – בעיקר כאלה המיועדות לצבירת חסכוניות ונכסים וכאלה המקדמות את הנגישות של מוצרים ושירותים פיננסיים – כמשקפות היגיון של השקעה חברתית. מאמר

זה מבקש למקם את תוכניות בניית הנכסים בהקשר של גישת ההשקעה החברתית, ולבחון בביקורתיות את תרומתן לקידום הכללה חברתית.

4. פרדוקס ההכללה: רקע תאורטי ואמפירי

כאמור, כחלק מההישענות על גישת ההשקעה החברתית, במדינות רווחה רבות המאמץ לקדם הכללה חברתית התמקד החל משלהי שנות ה-70 בעיקר במוסד אחד – שוק העבודה (Brodkin & Larsen, 2013). התפיסה הרווחת היא שתעסוקה היא הפתרון לבעיות של הזדה חברתית בקרב אוכלוסיות שונות, ושתפקידה של המדינה הוא לעודד תעסוקה במקום להרחיב את מערך תשלומי ההעברה. לפי תפיסה זו, השתתפות בשוק העבודה היא חשובה, מכיוון שהיא מאפשרת לאדם השתלבות מלאה גם בשאר תחומי החברה (פוסטן-אייזיק וסטריאר, 2019). לאור זאת, מדינות מערביות רבות החלו לאמץ ולקדם ביתר שאת תוכניות המכוונות לשלב אוכלוסיות מודרות בשוק העבודה. תוכניות אלה, שהיקפיהן גדולים, מכוונות באירופה בשם תוכניות ה**פעלה** (*Activation*), ובארצות הברית הן מכוונות *Workfare*, והן כופות על המובטלים לקבל עבודה כלשהי כתנאי לקבלת סיוע כספי (Handler, 2004). במילים אחרות, לעומת ההכללה חברתית באמצע המאה הקודמת, שניסו להשיגה בעיקר באמצעות חלוקה מחדש של ההכנסות והמשאבים, הקונצנזוס בעשורים האחרונים הוא שאפשר להשיג מטרה זאת באמצעות תוכניות המגבירות את ההשתתפות של אוכלוסיות מודרות בשוק העבודה.

הספרות על אודות תוכניות אלה היא עשירה. היא מתרכזת בעיקר במחקרים סטטיסטיים הבוחנים את ההשפעה שלהן, ובמחקרים איכותניים הבוחנים כיצד האוכלוסיות עצמן והעובדים המפעילים אותן חווים אותן. לצד השיפור בשיעורם של מקבלי גמלאות שמצאו עבודה, רבים מהמחקרים מצביעים על ההשלכות השליליות של התוכניות על משפחות ועל קהילות מודרות (בניש, 2012; Schram et al., 2005; Handler, 2004; Abramovitz, 2009). בהקשר זה פרסם הנדלר (Handler, 2004) סקירה מקיפה של הספרות הזנה בתוכניות לשילוב אוכלוסיות מודרות בשוק העבודה. הנדלר מתעניין במיוחד ב**ביורוקרטים ברמת הרחוב** (*street-level bureaucrats*), אותם אנשי מקצוע הפוגשים אוכלוסיות מודרות כחלק משגרת עבודתם ומיישמים בפועל מדיניות של חזרה לשוק העבודה. באמצעות התמקדות במדיניות שמטרתה שילוב של מקבלי הגמלאות בעבודה בארצות הברית ובמערב אירופה, בחן הנדלר באופן ביקורתי את הפוליטיקה של הכללה חברתית. הוא נשען על גוף ידע עשיר של מחקר בבואו לטעון שתוכניות לשילוב בשוק העבודה רוויות בסתירות. הן מכוונות לשלב אנשים בשוק העבודה ובכך לשלבם מבחינה חברתית, אך עושות זאת בדרכים המחזקות ומעמיקות את ההדרה של רבים מהם. הנדלר המשיג סתירה זו כפרדוקס ההכללה, וטען:

הכללה באמצעות שילוב בעבודה מלאה בסתירות. פעולות חיוביות אלה של הכללה מובילות בהכרח להדרה של אלה שאינם יכולים להתמודד עם החסמים. חלק מהחסמים הם מבניים [...] אולם חסמים רבים אחרים הם אינדיבידואליים: בריאות ובריאות נפשית, התמכרויות, היעדר מיומנויות, טיפול בילדים, תחבורה וכדומה [...] תוכניות אלה מציבות גם דרישות חדשות בפני הביורוקרטים ברמת הרחוב [...] כדי לתמרן בין הדרישות הללו אלה ולעבור את היום, העובדים מתייחסים ללקוחות באופן סטראוטיפי, מסמנים את אלה שהם סבורים שיגיבו טוב טובה יותר לתוכנית, ומטילים סנקציות על אלה שהם תופסים כמקרים קשים. באופן בלתי נמנע מתקיימת הדרה – של אלה שאינם יכולים להיענות לדרישות ולמלא אחר החוקים (Handler, 2004, pp. 8–9). תרגום שלי, ג"פ.

הנדלר מעלה ספקות באשר למה שרבים מגדירים כ"הצלחה" של תוכניות רווחה אלה, הדורשות מהמשתתפים לחתום על חוזה שבו הם מתחייבים לעשות מאמץ להשתלב בשוק העבודה, ומטילות על העובדים בתוכנית לאכוף את החוזה. הוא מזהיר שתוכניות אלה עלולות להעמיק את הסטיגמטיזציה והשונות של אוכלוסיות מודרות. הנדלר מראה, למשל, כי אזרחים בארצות הברית שמצאו עבודה וכבר אינם מקבלים סיוע ממערכת הרווחה עדיין חיים בעוני ומתמודדים עם קשיים ניכרים; רבים אחרים אינם עובדים ואינם מקבלים כל סיוע מרשויות הרווחה משום שלא עמדו בתנאי ה"חוזה" שהוא חלק מהתוכנית, ולכן מצבם אף הורע. במפתיע, התובנה של הנדלר בנוגע לפרדוקס העומד בבסיסן של תוכניות תעסוקה לא זכתה לתהודה גדולה בספרות המחקר, ורוב המחקרים בתחום המדיניות החברתית לא בחנו עד כמה תוכניות רווחה אחרות תורמות גם הן, באופן פרדוקסלי, להדרתן של אוכלוסיות שונות המשתתפות בהן. העניין ההולך וגובר בגישת בניית נכסים מספק הזדמנות טובה לבחון אם ובאיזו מידה תוכניות רווחה הפועלות כיום מייצרות פרדוקס של הכללה.

5. בניית נכסים (asset-building)

בעשורים האחרונים בניית נכסים זוכה גם היא, כאמור, לתשומת לב רבה במסגרת השיח המקצועי על אודות התמודדות עם עוני בין-דורי ועם שילוב אוכלוסיות מודרות. קובעי מדיניות וחוקרים רבים ברחבי העולם רואים בבניית נכסים אסטרטגיה מבוססת והכרחית להתמודדות עם עוני ולקידום הכללה חברתית (שחר לוי, 2015; Organization for Economic Cooperation and Development, 2003; Yellen, 2014). אסטרטגיה זו פותחה בתחילת שנות ה-90 על ידי מייקל שרדן (Sherraden, 1991) מאוניברסיטת וושינגטון בסנט לואיס. ניתן לראות בה חלק מתנועה חברתית רחבה יותר בתחום ההכללה

הפיננסיות (financial inclusion), השואפת להגביר את הנגישות של שירותים, מוצרים ומוסדות פיננסיים לפרטים ולקהילות (Prabhakar, 2013).

המטרה העיקרית של אסטרטגיית בניית נכסים היא לסייע למשפחות בעלות הכנסה נמוכה לחסוך ולצבור נכסים כגון בית, לימודים ועסק קטן. הרציונל העומד בבסיס אסטרטגיה זו הוא שבחברה הקפיטליסטית צבירת נכסים היא מנגנון חיוני לקידום ולשימור הכללה חברתית. במהלך ההיסטוריה, משפחות בעלות הכנסה נמוכה הודרו ממבנים חברתיים שסייעו לצבור נכסים. בארצות הברית, לדוגמה, סוכנויות פדרליות ובנקים יישמו במהלך שנות ה-40 וה-50 פרקטיקה של **תיחום אדום על בסיס גזעי (racial redlining)**, וסירבו לאשר משכנתאות למי שביקשו לרכוש דירה בשכונות ספציפיות שהתאפיינו בשיעור גבוה של תושבים אפרו-אמריקאים (Wilson, 2009). מדיניות של בניית נכסים שואפת להציע מענה להדרתן ההיסטורית של משפחות בעלות הכנסה נמוכה ממנגנונים חברתיים לצבירת נכסים, וכך להעניק להן את אותן ההזדמנויות העומדות לרשותן של משפחות מן המעמד הבינוני (Schreiner & Sherraden, 2007).

אסטרטגיית בניית הנכסים התפתחה וצמחה בתגובה למה שמסנגריה רואים ככישלון של מדינת הרווחה בכלל, ושל תשלומי ההעברה בפרט, בצמצום העוני וההדרה החברתית. המצדדים בה גורסים כי קצבאות כספיות הן ללא ספק בעלות ערך, מכיוון שהן מאפשרות לאנשים לשמור על רמת צריכה מינימלית ומונעות פגיעה משמעותית ברווחה היום-יומית שלהן. עם זאת, הן אינן אפקטיביות כאסטרטגיה להתמודדות עם עוני והדרה חברתית לטווח הארוך. לכן, במקום להסתפק בתשלומי העברה המיועדים לצריכה יום-יומית, עדיף להנהיג תוכניות המעודדות חיסכון וצבירת נכסים שיספקו לאוכלוסיות מודרות יציבות כלכלית לטווח הארוך, ויכלילו אותן באופן מלא בחברה.

בין תוכניות **מרווחה לעבודה** לבין תוכניות המיועדות לצבירת נכסים יש שני הבדלים מהותיים לפחות: האחד, הרעיון המקורי של בניית נכסים רואה בתוכניות אלה תוספת לתוכניות רווחה אחרות (בעיקר גמלאות סיוע), ואילו בבסיסן של תוכניות מרווחה לעבודה עומד הניסיון לצמצם את מחויבותה של מדינת הרווחה להעניק סיוע חומרי לאוכלוסיות החיות בעוני. האחר, בניגוד לתוכניות מרווחה לעבודה, בתוכניות לצבירת נכסים אין ממד של אילוץ וכפייה; ההשתתפות בהן היא לרוב וולונטרית, והן מאפשרות גמישות מסוימת.

מבחינה היסטורית, הרעיון שאוכלוסיות החיות בעוני והדרה צריכות ללמוד לחסוך ולרכוש נכסים אינו חדש לגמרי. בארצות הברית, למשל, הייתה נפוצה בסוף המאה ה-19 ובעשורים הראשונים של המאה ה-20 תוכנית ארצית שעודדה תלמידים בבתי ספר ציבוריים לחסוך (School Savings Banks) (Cruce, 2002). המורים אספו בכל שבוע את הכסף שהילדים חסכו והעבירו אותו לבנק. כאשר הסכום הכולל שנחסך הגיע לשלושה דולרים, התלמיד התחיל לקבל עליו ריבית. אף שניתן לאתר את מקורותיה במאות הקודמות, תאוריית צבירת הנכסים תפסה תאוצה ניכרת בשנים האחרונות.

בניגוד לתוכניות רווחה אחרות, אסטרטגית בניית נכסים לא זכתה לביקורת רבה בספרות המחקרית. חוקרים בודדים בלבד בחנו באופן ביקורתי את הנחות המוצא של הגישה ושל היישום שלה הלכה למעשה. אחד מהם היה פרבהאקר (Prabhakar, 2013), שטען כי תוכניות אלה משקפות היגיון נאו-ליברלי המעביר את האחריות לרווחתם של האזרחים מהמדינה/הקולקטיב אליהם עצמם, ומצפה מהם להשקיע בצורה נבונה בשוק כדי שהערך הכלכלי שלהם יגדל.

מדיניות בניית נכסים נבחנה והונהגה במדינות שונות בעולם, אולם היא התפתחה ויושמה בצורה שונה מאוד בכל מדינה. לדוגמה, חלק ממדינות אירופה, וגם ישראל, הנהיגו תוכניות של בניית נכסים ברמה הלאומית ובהשקעה ממשלתית גבוהה יחסית, ואילו ארצות הברית, למשל, הנהיגה יישום מוגבל ביותר של מדיניות זו, ועד היום היא לא הונהגה בה ברמה הפדרלית. באופן כללי ניתן לומר שמדיניות זו מיושמת בעיקר באמצעות שתי תוכניות מרכזיות: Individual Development Accounts (IDAs) ו-Child Development Accounts (CDAs). תוכניות IDAs הן חשבונות חיסכון מיוחדים למבוגרים, המעניקים להם תמריצים עבור הכסף שהם חוסכים (Sherraden, 1991). אף שבשלב הראשון התוכנית אמורה הייתה להיות אוניברסלית, כיום היא ממוקדת בעיקר באוכלוסייה בעלת הכנסה נמוכה, וההשתתפות בה היא וולונטרית. עבור הסכום הכולל שהמשתתפים בתוכנית חוסכים הם מקבלים מאציינג ביחס של 1:1 או 1:2 (עד לסכום מרבי מסוים). מצופה מהם למשוך את החסכונות (כולל המאציינג) ברגע שסיימו לחסוך את הסכום שהתחייבו לו בתחילת התוכנית, ולאחר שחלפה תקופת המינימום להשתתפות בתוכנית (לרוב – 12 חודשים). בהקשר זה חשוב לציין שהמשתתפים בתוכנית זכאים לקבל את המאציינג רק אם המטרה שלשמה הם מושכים את הכסף מסייעת להם לצבור נכסים, בעיקר אם הם רוכשים דירה, פותחים עסק, או משקיעים בחינוך על-תיכוני/השכלה גבוהה. תוכנית זו פועלת בארצות הברית, בבריטניה ובמדינות נוספות, אולם היא לא יושמה מעולם בישראל.

לצד תוכניות חיסכון למבוגרים, CDAs הן תוכניות חיסכון לטווח ארוך לילדים, הזוכות לאחרונה לתשומת לב רבה (Clancy et al., 2016; Huang et al., 2021). הן אוניברסליות, ומתחילות עם לידת הילד ונמשכות עד הגיעו לגיל 18 או 21. ברוב המקרים ההורים מפקידים לחשבון של הילד סכום כסף בכל חודש, ובמדינות מסוימות המדינה מפקידה גם היא סכום כסף בכל חודש או בצמתים מרכזיים לאורך שנות חייו. בשנת 2017 ישראל הנהיגה גרסה מסוימת של CDAs, הנקראת חיסכון לכל ילד (פינטו וגוטליב, 2019). תוכנית זו היא אוניברסלית, ללא קשר לגובה ההכנסה של ההורים. הביטוח הלאומי מפקיד 50 שקלים בחודש לכל ילד עד גיל 18, והתוכנית מאפשרת להורים להגדיל את הסכום בעוד 50 שקלים בחודש (על חשבון קצבת הילדים). בשלב ההצטרפות לתוכנית ההורים אמורים לבחור בין מסלולי השקעה שונים, ברמות סיכון שונות. בהגיעו לגיל 18 הילד אמור לקבל מהמדינה מענק חד-פעמי של 500 שקלים. מי שישמור על החיסכון עד גיל 21 יקבל

מהמדינה מענק חד-פעמי נוסף של 500 שקלים. מתחילת 2017 ועד אמצע 2019 המדינה הפקידה 5.5 מיליארד שקלים בחשבונות הילדים במסגרת התוכנית.

כשלושה עשורים חלפו מאז הציג מייקל שרדן הציג את הרעיון של בניית נכסים כאסטרטגיה לצמצום עוני בין-דורי והזרה חברתית (Sherraden, 1991). חוקרים וקובעי מדיניות רבים קבעו שתוכניות מן הסוג הזה הן הצלחה. מחקרים מראים שחל גידול במספר חשבונות החיסכון שנפתחו בבנקים – כלומר, שהשימוש בשירותים פיננסיים "מסורתיים" גדל, וכן שהמשפחות מצליחות לחסוך כסף בכל חודש ולתקופות ארוכות יותר (Clancy et al., 2016; Grinstein-Weiss et al., 2014; Mason et al., 2010; Ratcliffe et al., 2019). זאת ועוד, הספרות המחקרית מראה שלתוכניות אלה יכולה להיות השפעה חיובית על מצבם הבריאותי והנפשי של כל בני המשפחה, וכן על תחומי חיים נוספים (Ansong et al., 2019; Huang et al., 2014). אולם האם אכן ניתן לקבוע כי תוכניות לצבירת נכסים הן הצלחה? האם ייתכן שבבואן לשלב אוכלוסיות מודרות במנגנונים חברתיים-מוסדיים לצבירת חסכונות ונכסים, תוכניות אלה משמרות באופן פרדוקסלי את הדרתן ודחיקתן לשוליים? האם ייתכן שההצהרות של שרדן ואחרים בדבר הפוטנציאל האדיר של גישת בניית נכסים היו נועזות ומוקדמות מדי?

6. פרדוקס ההכללה בתוכניות בניית נכסים

בחלק זה אציג שלוש דרכים שבהן פרדוקס ההכללה מלווה תוכניות לבניית נכסים. מבחינה מתודולוגית, חלק זה מבוסס על מקורות ראשוניים ומשניים. המקורות הראשוניים נלקחו ממחקר שערכתי בשנים 2015–2016 במתודולוגיה איכותנית של **חקר מקרה (Case Study)**. המקרה הספציפי שבחרתי להתמקד בו הוא תוכנית IDA שמפעיל ארגון ותיק בעיר פילדלפיה, ארצות הברית. התוכנית היא ספינת הדגל של הארגון, שהיה הראשון במדינת פנסילבניה ומהראשונים בארצות הברית בכלל שיישמו את גישת בניית נכסים באמצע שנות ה-90. כאחת מהתוכניות הוותיקות בארצות הברית, המקרה שבחרתי יכול ללמד אותנו רבות על אודות האופן שבו אסטרטגיית בניית נכסים פועלת ועל ההשלכות שלה. במסגרת המחקר קיימתי ראיונות עומק מובנים למחצה עם 25 משתתפות בתוכנית (לתיאור מפורט של המתודולוגיה ראו Feldman & Schram, 2019; Feldman, 2018). נוסף על כך, ערכתי תצפיות בארגון במשך כשנה, וכן אספתי במהלך השהות בארגון מאות מסמכים – ניירות מדיניות, בקשות מענקים, טופסי הרשמה לתוכנית ועוד. השילוב בין שלושת מקורות הנתונים האלה (ראיונות עומק, תצפיות ומסמכים) חיזק את אמינות המחקר.

לצורך הראיונות, השתמשתי בדגימה תכליתית המאופיינת בבחירה של אינפורמנטים עתירי ידע. כאמור, המדגם כלל 25 משתתפות בתוכנית IDA שמפעיל הארגון בפילדלפיה.

כל המשתתפות היו אימהות חד-הוריות שעבדו בעת עריכת המחקר, והכנסתן הייתה עד 50% מעל קו העוני בארצות הברית. המשתתפות גויסו באמצעות העובדות הסוציאליות בארגון. העובדות פנו אל משתתפות פוטנציאליות וביקשו את הסכמתן להשתתף במחקר. לאחר שנתנו את הסכמתן, יצרתי איתן קשר וקבעתי מועד לריאיון. כל הנתונים שנאספו במסגרת חקר המקרה נותחו באמצעות ניתוח תוכן.

לצד המקורות הראשוניים, הנתונים מתבססים גם על סקירה וניתוח מקיפים של דוחות ומחקרים שפורסמו על מדיניות בניית נכסים, בעיקר IDAs ו-CDAs, במדינות שונות בעולם. כאמור, מדינות שונות הנהיגו ויישמו תוכניות המיועדות לצבירת נכסים (בעיקר CDAs) בצורה שונה. עם זאת, בחלק זה אדון בעיקר בהיבטים הפרדוקסליים המשותפים לכלל התוכניות על תצורתיהן השונות.

מחיר החיסכון

ממצאי המחקר שערכתי בפילדלפיה מראים שלדגש הרב המושם על עידוד משפחות בעלות הכנסה נמוכה לחסוך עשוי להיות אפקט פרדוקסלי. כמעט כל המשתתפות במחקר ציירו את עצמן כחוסכות (savers), וציינו כי לחיסכון יש חשיבות רבה מבחינתן. אחת מהן הסבירה: "אני חושבת שלחסוך זה מאוד חשוב. אני מאמינה שלהוציא יותר מדי כסף זו הטעות הכי גדולה שאפשר לעשות בתהליך יצירת הון. המפתח לעצמאות פיננסית הוא שאתה חי מתחת לאמצעים שלך וחוסך". המשתתפות הדגישו שהתוכנית (IDA) לא רק לימדה אותן כיצד לחסוך או איך להגדיל את החסכונות שלהן, אלא – ולא פחות חשוב – עזרה להן לפתח את ההרגל לחסוך. כלומר, התוכנית הפכה אותן לחוסכות ממושמות, המבצעות פעולה זו באופן אוטומטי ואפילו בלתי מודע. אחת מהן סיפרה: "התוכנית לא רוצה שתעשה משהו מהר, מהר, מהר ושלא תלמד שיעור. השיעור הוא איך לבנות משהו, לבנות את התשוקה לעשות משהו שוב ושוב עד שהוא הופך להרגל". משתתפת אחרת אמרה: "ההרגל של לחסוך, אני חושבת, זה מה שלמדתי מהתוכנית".

רוב המשתתפות במחקר סיפרו על הקשיים הרבים שהן מתמודדות עימם בבואן לחסוך במסגרת התוכנית. למרות זאת, הן הסבירו שכדי לשמר את ההרגל לחסוך ולא לשבור אותו, הן מרגישות שהן חייבות לחסוך בכל חודש, ללא קשר לנסיבות הכלכליות המשתנות. אחת המשתתפות, לדוגמה, סיפרה לי כי התוכנית לימדה אותה להציב את החיסכון בראש סדר העדיפויות שלה, ללא קשר למצבה הכלכלי ולצרכיה הבסיסיים:

כשהמצב נהיה ממש גרוע, אתה אומר לעצמך: "או, הלוואי והיו לי 40 דולר עכשיו [הסכום המינימלי שכל משתתף נדרש לחסוך בכל חודש]". אבל אתה צריך להקריב. אתה צריך להגיד לעצמך: "אין לי כסף עכשיו, אבל אני הולך לשים את ה-40 דולר האלה בצד" [...] אני זוכרת שהעובדת פעם התקשרה אליי כי לא חסכתי. אמרתי

לה: "את יודעת, אני רק מנסה לשלם את החשבונות ופשוט שכחתי לחסוך את ה-40 דולר האלה". והיא ענתה לי: "תראי, אם את רוצה להישאר בתוכנית, את חייבת לעשות את זה" [...] למדתי לחסוך, לא משנה מה קורה לי בחיים.

למרות הקושי, המשתתפת טענה שהיא חוסכת אפילו כשיש לה כסף מועט בלבד. בהקשר זה ניתן לטעון שחיסכון בנסיבות כלכליות קשות עלול לפגוע במאמץ שלה לספק מענים לצרכים היום-יומיים שלה ושל ילדיה, ובכך לשמר את המצב שהיא נמצאת בו. משתתפת אחרת הסבירה מדוע קשה לה לחסוך, אבל אז ציינה שלמרות זאת החיסכון מאוד חשוב לה, גם אם הוא בא על חשבון צורכי קיום בסיסיים יום-יומיים:

אתה לא באמת יכול להרשות לעצמך לחסוך. לחסוך זה קשה כשאינן לך מספיק כסף, כשאינן לך מספיק כסף לחיות בצורה סבירה. אז להחליט לשים כסף בצד בתוך איזה חשבון ולא לגעת בו, מי רוצה לעשות את זה? [...] אני באופן אישי, גם אם איזשהו חשבון לא משולם בזמן, אני עדיין חוסכת. החשבון שלי, למשל, עכשיו באוברדרפט כי שמתי כסף בצד לחסוך בתוכנית [...] אני פשוט בוחרת לא לשלם את החשבון, אני מעדיפה שהכסף ישב בחשבון החיסכון.

עבור משתתפת זו, החיסכון הוא פעולה "קדושה", והיא מקפידה להתמיד בו גם אם היא נאלצת לוותר לשם כך על תשלום חשבונות. אולם לרעיון שחיסכון הוא מעשה חשוב יותר מתשלום חשבונות בזמן עלול להיות מחיר כבד שדווקא יפגע בה ובילדיה. הוא עשוי להביא לכך שהם ינותקו משירותים בסיסיים, או לגרום לכך שאנשי ההוצאה לפועל ידפקו בדלת. כפי שהראה דזמונד (Desmond, 2016) במחקר החשוב שלו בנושא פינוי מבתים, דיירים שאינם משלמים חשבונות נתונים בסכנת פינוי מבתם, ובעקבותיו עלולים להיפגע סיכוייהם לשכור דירה או אפילו לרכוש בית בהמשך. תגובת שרשרת זו, מראה דזמונד, פוגעת במשפחות ומהווה חוויה טראומטית עבורן.

משתתפת נוספת, אם לשני ילדים, הציגה את עצמה כחוסכת ממושמעת שמעולם לא החמיצה הפקדה לחשבון החיסכון. עם זאת, דבריה ממחישים את המחיר שהיא וילדיה משלמים על ההרגל החדש שפיתחה:

כדי לחסוך אתה צריך להיות ממושמע [...] הילדים שלי רוצים דברים כל הזמן. לפעמים אני מרגישה רע. למשל בסוף השבוע האחרון הם רצו שנצא, אבל הייתי צריכה להגיד להם שאנחנו לא יכולים. אני לא יכולה לקחת אותם וזה מה שיש. זה כואב לי שאני לא יכולה לצאת איתם וקצת ליהנות, אבל הם יהיו בסדר. נמצא משהו אחר לעשות וזה מה שיש.

משתתפת אחרת ויתרה על קנייה של מכונת כביסה ומייבש כביסה כדי לא לפגוע בהרגל לחסוך שרכשה במהלך התוכנית: "הדבר הכי קשה בלחסוך זה לא לגעת בכסף ולמשוך אותו, לא לקחת את הכסף וללכת לקנות את מכונת הכביסה והמייבש שאני כל כך צריכה".

לסיכום, הדגש המושם ב-IDA's על משמוע של הלקוחות לחסוך מתוך הרגל עשוי אומנם, בסופו של התהליך, להעמיד לרשותן סכום כסף מסוים שיוכלו להשתמש בו בעתיד. אולם נראה שפעמים רבות הרגל זה אינו בהכרח רציונלי, לאור הצרכים הרבים ונסיבות החיים הקשות שלהן. לכן משמוע הלקוחות לחסוך מתוך הרגל עשוי לשמר את המצוקות שהן מתמודדות עימן בשגרה.

היכולת של משפחות עניות לחסוך

תוכניות חיסכון למבוגרים

התומכים בגישת בניית הנכסים טוענים כי הממצאים לאורך השנים מראים בבירור כי משפחות החיות בעוני והזרה מצליחות לחסוך כסף במהלך השתתפותן בתוכנית. גם המשתתפות במחקר שערכתי בפילדלפיה ציינו, כאמור, שהן מצליחות לחסוך. אלא שמחקרים שונים מראים שהסכום שנצבר בחיסכון הוא ברוב המקרים נמוך (Briggers et al., 2007; Schreiner & Sherraden, 2014), ולכן הם מעלים את השאלה עד כמה סכומים כאלה אכן מקדמים את ההכללה החברתית של המשפחות. בארצות הברית, למשל, ערכו שריינר ושרדן (Schreiner & Sherraden, 2007) מחקר אורך מקיף ועקבו אחר משתתפים ב-14 תוכניות IDA שונות ב-13 מדינות. הממצאים שלהם מראים שמשפחה בתוכנית חסכה בממוצע כ-16 דולרים בכל חודש, או כ-200 דולרים במצטבר במהלך השנה. לאחר שנוספו כספי המאצינג מטעם התוכנית, ממוצע החסכונות של המשתתפים עמד על 1,609 דולרים לאחר תקופה של כ-34 חודשים. ניתן בהחלט לומר שמדובר בסכומים צנועים, ולתהות עד כמה הם מאפשרים למנוע או לצמצם עוני בין-דורי. בדומה למחקר של שריינר ושרדן, מחקרים אחרים בארצות הברית מצאו גם הם שמשפחות החיות בעוני בארצות הברית מצליחות לחסוך סכומים נמוכים יחסית במהלך התוכנית (Briggers et al., 2014). כלומר, אף שפעלו כמצופה מהן וחסכו (כפי שמשפחות ממעמדות אחרים מסביבן עושות), הסכומים הנמוכים שהצליחו לחסוך מעידים שתוכניות מן הסוג של IDAs עשויות לשמר דווקא את הדרתן.

הממצאים מבריטניה מציגים תמונה דומה. ב-2018 הנהיגה הממשלה בבריטניה תוכנית בשם *Help to Save*, והיא בעלת מאפיינים דומים מאוד לתוכנית IDA המונהגת במדינות שונות בארצות הברית: מיועדת לאוכלוסיות החיות בעוני, מעניקה מאצינג עבור החסכונות בתום התקופה, וכן הלאה. ממצאים ראשוניים מהיישום של התוכנית מראים שבמהלך 17 החודשים הראשונים, כל משתתף חסך בממוצע 25 ליש"ט בכל חודש, כלומר 300 ליש"ט בשנה (Gregory et al., 2021). ממצאים אלה, בדומה לממצאים מארצות הברית, מצביעים גם הם על סכומי חיסכון לא משמעותיים. הממצאים אינם מפתיעים לאור הכנסתן הנמוכה של המשפחות והקשיים הכלכליים הרבים שהן מתמודדות עימם בשגרה. בנסיבות אלה, ספק אם יש בכוחן של תוכניות בניית נכסים המיועדות למבוגרים לשפר את סיכוייהן של

המשפחות המשתתפות בהן להשתלב באוכלוסיית החוסכים ובעלי הנכסים, שהיא הזרם המרכזי בחברה הקפיטליסטית.

יתרה מזאת, כאשר בוחנים לעומק את ספרות המחקר על התנהגות המשפחות בתחום החיסכון, מגלים שהתוכניות המיועדות למבוגרים (IDAs) לא היו הצלחה מוחלטת בכל הקשור ליכולת של משפחות לחסוך. שריינר ושרדן מראים שכמעט 50% מהמשתתפים בתוכניות אלה בארצות הברית לא חסכו בכלל במהלך התוכנית, או שחסכו סכום כולל של פחות מ-100 דולרים (Schreiner & Sherraden, 2007). שיעור המשפחות שלא חסכו היה אמור להיות אפילו גבוה יותר, לאור דיווחם של החוקרים על מספר לא ידוע של משפחות שהוצאו מהתוכנית מכיוון שלא חסכו כלל. במקום משפחות אלה הצטרפו לתוכנית משפחות חדשות, וסביר להניח שהן הגדילו את שיעור המשפחות שבסוף התוכנית הוגדרו ככאלה שהצליחו לחסוך.

תמונת המצב בבריטניה דומה. עד תחילת שנת 2020, פחות מ-5% מ-3.5 מיליון משפחות בעלות הכנסה נמוכה שזכאיות להשתתף בתוכנית Help to Save אכן הצטרפו אליה – למרות קמפיין שיווק נרחב של הממשלה (Gregory et al., 2021). אחד ההסברים המרכזיים לשיעור הנמוך של ההשתתפות היה ההכנסה הנמוכה של המשפחות, שאינה מאפשרת להם לחסוך כסף (NEST, 2019). במילים אחרות, הנתונים מלמדים שלתוכניות המיועדות לעודד אנשים בוגרים בעלי הכנסה נמוכה לחסוך יש פוטנציאל לשמר את הדרתם החברתית של אלה הזכאים להשתתף בתוכנית אך כלל אינם מצליחים לחסוך בכל חודש.

תוכניות חיסכון לילדים

ספרות המחקר בנושא תוכניות חיסכון לילדים (CDAs) מראה בבירור שסכומי החיסכון בהן גבוהים יותר מאלה שבתוכניות המיועדות למבוגרים (IDAs). נתון זה אינו מפתיע לאור משך הזמן הארוך יותר שלהן – מלידה ועד גיל 18 או 21. עם זאת, תוכניות CDAs הן לרוב בעלות אופי אוניברסלי, והממצאים מראים שאוכלוסיות החיות בעוני ובהזרה חוסכות סכומים נמוכים בהרבה מאלה שמצליחות לחסוך אוכלוסיות חזקות המשתתפות בתוכנית. כך, מעמדן הנחות של אוכלוסיות בעלות הכנסה נמוכה נשמר. למשל, בישראל תוכנית חיסכון לכל ילד מאפשרת, כאמור, לכל משפחה להפקיד 50 שקלים נוספים על חשבון קצבת הילדים החודשית שמעבירה המדינה. אולם מחקר מטעם הביטוח הלאומי מצא שרק 32% מהמשפחות בחמישון התחתון מפרישות סכום נוסף זה, בהשוואה ל-76% מהמשפחות בחמישון העליון (פינטו וגוטליב, 2019). זאת ועוד, נמצא כי 77% מההורים בחמישון העליון בוחרים באופן אקטיבי באיזה מסלול להשקיע את כספי החיסכון – ולרוב בוחרים במסלול המניב תשואה גבוהה, לעומת 57% מההורים בחמישון התחתון (פינטו וגוטליב, 2019). לפי הביטוח הלאומי, השילוב בין הפקדת סכומים גבוהים יותר ובחירה במסלולים המניבים תשואה גבוהה יותר יוביל לגידול אי-השוויון בהכנסות הילדים עם הגיעם לבגרות,

בהשוואה למצב בעת שהתוכנית יצאה לפועל. ניתן אפוא לראות שפרדוקס ההכללה מלווה גם את תוכנית חיסכון לכל ילד במתכונתה הנוכחית.

נתונים על התוכנית *Child Trust Fund* בבריטניה מורים גם הם על שיעורי חיסכון נמוכים בקרב משפחות מן המעמדות הנמוכים. הממשלה הבריטית הנהיגה את הגרסה שלה ל-CDAs ב-2005, אולם סגרה את התוכנית ב-2011. לצד המאפיינים האוניברסליים של התוכנית, המענק הראשוני שהממשלה העניקה בעת פתיחת התוכנית ובהגיע הילד לגיל 7 היה גבוה יותר למשפחות בעלות הכנסה נמוכה (500 ליש"ט לעומת 250 ליש"ט). כללי התוכנית קבעו כי נוסף על ההפקדות החד-פעמיות מטעם המדינה, ההורים רשאים לבצע הפקדות, ועל הכסף שנחסך לא הוטל מס. ממצאי מחקר מקיף מראים שבחמש השנים שעברו מפתחת התוכנית רק 37% מכלל המשפחות הפקידו כסף לחשבון נוסף על שני המענקים מטעם המדינה (Kempson et al., 2011). יתרה מזאת, הממצאים מגלים שרוב המשפחות שהפקידו כסף לחשבון במהלך השנה שקדמה לפרסום הממצאים היו בעלות הכנסה חודשית בינונית וגבוהה (1,700 ליש"ט ומעלה). במילים אחרות, משפחות בעלות הכנסה נמוכה לא חסכו ולו ליש"ט אחת במהלך השנה שקדמה לעריכת המחקר. בקרב כלל המשפחות שחסכו במהלך שנה זו, ממוצע החסכונות עמד על 170 ליש"ט בלבד.

יש לציין שנתונים אלה מתייחסים למצבי שגרה. מגפת הקורונה שהעולם מתמודד עימה בשנה האחרונה מעלה תהיות באשר לרלוונטיות של תוכניות בניית נכסים במצבי חירום. לאור ההחרפה במצוקה הכלכלית בעת משבר הקורונה, ניתן לשער כי בתקופה זו משפחות רבות מתקשות לחסוך אפילו סכומים קטנים. נוסף על כך, הנתונים שהוצגו עד כה במאמר מצביעים על סכומי חיסכון נמוכים יחסית שהצטברו בחשבונות, ועל כן ניתן לתהות גם באשר לאפשרות של המשפחות להסתייע בהם כדי להתמודד עם השלכות המשבר בצורה טובה ומשמעותית.

לסיכום, מחקרים מראים שסכומי החיסכון של משפחות בעלות הכנסה נמוכה בתוכניות IDAs ו-CDAs הם לא משמעותיים במקרה הטוב, או אפסיים במקרה הפחות טוב. מחקרים מראים כי גם במקרה הישראלי של חיסכון לכל ילד, שבו הממשלה מפקידה כסף בכל חודש, ללא קשר להפקדות של ההורים, סכומי החיסכון של משפחות החיות בעוני ובהדרה נמוכים בהרבה מהסכומים של משפחות ממעמד כלכלי גבוה. גוף ידע זה שופך אור על אחד מההיבטים הפרדוקסליים של אסטרטגית בניית הנכסים, המבקשת לשלב משפחות בעלות הכנסה נמוכה במנגנונים ציבוריים לצבירת חסכונות שיסללו את דרכן להשתלב בחברה, אולם סכומי החיסכון הנצברים הם לרוב זניחים ומהווים מחסום להשתלבות אפקטיבית ומלאה.

רכישת דירה כהשקעה מסוכנת

רכישת דירה היא אחת מהמטרות המרכזיות של גישת צבירת הנכסים (דירה היא הנכס האולטימטיבי). זוהי גם הדרך המרכזית שבאמצעותה מקוות המשתתפות בתוכנית IDA שחקרתי להשתלב חברתית וכלכלית. המשתתפות סיפרו שהן נרגשות מאוד מהאפשרות שהחלום שלהן – דירה בבעלותן – יהפוך לראשונה למציאות. אחת מהמשתתפות ידעה שהדרך לבית משלה לא תהיה קלה, אבל היא הייתה נחושה להמשיך ללכת בה: "זה הולך להיות מאוד מאתגר. אבל ככה אני שמה רגל בדלת כמו שאומרים. בסוף כל התהליך הולך להיות לי בית [...] ברגע שיהיה לי בית משלי הכול ילך חלק יותר".

למרות החשיבות הרבה שמשתתפות המחקר ייחסו לסיכוי הגדל שיהיה בבעלותן נכס, הממצאים מראים שהדגש המושם בתוכניות בניית נכסים כגון IDAs על רכישת בית הוא דרך נוספת שבה הן עלולות לשמר את ההדרה של המשתתפים. דוגמה לכך היא סיפורה של אחת המשתתפות בתוכנית. באחד מהביקורים שלי בארגון האזנתי לשיחת טלפון בינה לבין עובדת בתוכנית. המשתתפת אמרה לעובדת שהיא מעוניינת לרכוש בית, אבל היא מודאגת שהכסף שחסכה יאפשר לה לקנות רק בית במצב "לא טוב" הממוקם בשכונת עוני. לאור סכומי החיסכון הזניחים יחסית שהמשתתפים בתוכנית חוסכים, ניתן בהחלט לטעון שזהו ניתוח רציונלי של האפשרויות העומדות בפניה. בשלב מסוים בשיחה גילתה העובדת שהמשתתפת שילמה כמה מאות דולרים לחברה שהבטיחה לשפר את **דירוג האשראי** (*credit score*) שלה.² העובדת הפנתה את המשתתפת לשירות ללא תשלום שהארגון מעניק למשתתפים, ושוחחה איתה על דרכים שיאפשרו לה לשפר את דירוג האשראי שלה. היא הסבירה לה שדירוג אשראי גבוה הוא קריטי לקבלת משכנתא מהבנק. לאחר שסיימה את השיחה, טענה העובדת שהמשתתפת מתכוונת להמשיך לחסוך במסגרת התוכנית, כדי לקדם את תהליך רכישת הבית.

שיחה זו ממחישה כי חששה של המשתתפת בדבר רכישת בית בשכונת עוני (אף שהייתה בו משום רציונליות כלכלית) לא זכה להתייחסות או לגיבוי של העובדת, והיא רק הציעה לה דרך אפקטיבית יותר להיות זכאית למשכנתא. ייתכן שהעובדת עשתה את המצופה ממנה וסייעה למשתתפת "לסיים" את התוכנית בהצלחה, אולם הממצאים מראים שפרדוקס ההכללה מתבטא במפגש זה, מכיוון שרכישת בית בשכונה ענייה, שמתקיימת בה הפרדה גזעית, אינה בהכרח השקעה "טובה" שתחלץ את המשתתפת מעוני (היא עשויה, למשל, לשמר את הבידוד הפיזי והחברתי שלה). בהקשר זה, מחקרים רבים מארצות הברית מצביעים על כך שערכם של בתים בשכונות עניות, שבהן רוב התושבים שחורים, נמוך בהרבה מערכם של בתים בשכונות שבהן מתגוררים בעיקר תושבים לבנים מן המעמד הבינוני, וכן שרכישת בית בשכונות אלה

2 דירוג אשראי הוא מעין "ציון" שנותנת חברות נתוני האשראי בארצות הברית לכל אזרח. הציון משקף את הפעילות הפיננסית של האזרח, ונועד להעריך את סיכוי לעמוד בתשלומים שהתחייב להם. דירוג האשראי משפיע במישרין על האפשרות לקבל הלוואה לצרכים שונים, בין היתר.

לא מגבירה את הנגישות של בתי ספר איכותיים ושל שירותים ציבוריים טובים באופן כללי (Denton, 2001; Perry et al., 2018; Shapiro et al., 2013). אין ספק שרכישת בית בשכונות עניות בארצות הברית אינה דומה לרכישת בית בשכונות דומות בישראל. אף על פי כן, גם בישראל, למגורים בשכונות עם ריכוזי עוני יש בהחלט השפעה שלילית על משפחות בעלות הכנסה נמוכה, במיוחד על הילדים (הוועדה למלחמה בעוני בישראל, 2014).

ניתן להבחין בפרדוקס ההכללה גם בסיפורה של משתתפת אחרת בתוכנית. המשתתפת חסכה את סכום הכסף שהתחייבה לו בעת שהצטרפה לתוכנית, ובעת הריאיון שערכתי עימה נותרו לה עד 6 חודשים להשתמש בכספים שחסכה וקיבלה מהתוכנית כדי לרכוש דירה. באחד מהביקורים שלי בארגון היא הפתיעה את העובדת שלה בכך שסיפרה לה שהיא רוצה לקנות בית שמצב התחזוקה בו גרוע ויש בו לקויים רבים הדורשים תיקון (fixer-upper). היא הסבירה לעובדת שהיא מתכוונת לשפץ בעצמה את הבית: "הבתים האלה עולים רק 10,000 דולר, מה שאומר שאולי אני לא אצטרך משכנתא [...] כל מה שאני צריכה עד שאסיים לשפץ אותו זה חדר שינה ומקלחת". לאחר שהעובדת גילתה שההנחיות של התוכנית אינן מחייבות לקיחת משכנתא כדי להיות זכאית לכספי המאצ'ינג, היא נתנה למשתתפת אישור עקרוני להשתמש בכסף כדי לקנות בית מהסוג שרצתה. לאחר שהשיחה בין השתיים הסתיימה, העובדת רצתה לדעת עוד על הבתים האלה וחיפשה מידע על אודותיהם באינטרנט. היא הראתה לי תמונות של בתים מתפוררים שנמכרו עבור כמה אלפי דולרים, ותהתה: "איך מישהו יכול לקנות בית כזה?" היא אף מצאה כתבה בעיתון שסיפרה על בני זוג שקנו בית הזקוק לשיפוץ יסודי וגילו שעליהם לשלם אלפי דולרים בגין חשבון מים שלא שולם.

קניית בית במצב תחזוקה גרוע עשויה להיות השקעה הכרוכה בסיכונים רבים עבור משתתפת זו, בעיקר מכיוון שהתהליך עשוי להיות כרוך בהוצאות רבות, להכניס אותה לחובות, ולהיות מלווה במתחים רבים (Shiller, 2015). אף שממצאי המחקר מראים כי תוכניות דוגמת IDAs אינן מקדמות קניית בית מסוג זה, הרי השיחה בין העובדת למשתתפת ממחישה שהתוכנית אכן מציגה בפני המשתתפים – גם אם שלא במודע או שלא במתכוון – את האפשרות לעשות זאת. בהקשר זה, מחקרים מורים כי משפחות בעלות הכנסה נמוכה הרוכשות בתים במצב תחזוקה גרוע מתקשות פעמים רבות לשלם עבור ההוצאות הרבות הכרוכות בשיפוץ, והן מוצאות עצמן לבסוף גרות בבתיים המתפוררים שקנו (Shdaimah et al., 2011). מגורים בדירה בתנאי תחזוקה קשים לאורך זמן היא דרך נוספת שבה הדרתן של המשפחות משתמרת עקב השתתפותן בתוכניות מסוג זה.

7. דיון

מאמר זה ממחיש כיצד תוכניות לצבירת נכסים המתבססות על גישת ההשקעה החברתית הן בעלות פוטנציאל לייצר את פרדוקס ההכללה, שבמסגרתו מעודדים משפחות בעוני לחסוך ולהיות בעלות נכסים, אך בדרכים המשמרות ומעמיקות את העוני וההדרה שלהן. הממצאים והנתונים שהוצגו במאמר מעידים כי משפחות מסוימות, למרות הקשיים הכלכליים שהן מתמודדות עימם, ממלאות אחר ההנחיות וחוסכות בקביעות ומתוך הרגל – ללא קשר לנסיבות כלכליות משתנות. משפחות אחרות משתתפות בתוכניות אך אינן מצליחות לחסוך בקביעות. המאמר מראה כי הכללה באמצעות צבירת נכסים עשויה לשמר את המצוקות של משפחות רבות ואת הסטיגמות המוטבעות עליהן: אלה שהצליחו לחסוך על חשבון סיפוק צרכים בסיסיים ויום-יומיים; אלה שהצליחו לחסוך סכומים זניחים בלבד; אלה שלקחו חלק בתוכנית אך לא הצליחו לחסוך בכלל; ואלה המתעתדות לרכוש נכס שלא בהכרח ישפר את מצבן הכלכלי והחברתי.

גם בהקשר של תוכנית חיסכון לכל ילד בישראל, המחקרים המעטים שקיימים בדבר ההשפעה שלה מעריכים כי כשיגיעו הילדים לגיל 18, הפערים בין משפחות ממעמד גבוה למשפחות ממעמד נמוך יהיו גדולים מהפערים אשר היו קיימים ביניהן בעת השקת התוכנית (פינטו וגוטליב, 2019). ממצאים ונתונים אלה עולים בקנה אחד עם ממצאיו של הנדלר (Handler, 2004) בנוגע למדיניות השילוב בשוק העבודה.

המאמר גם מעלה תובנות חדשות העשויות לתרום לספרות המחקר בנושא בניית נכסים. בניגוד להנחה המקובלת כיום בקרב חוקרים רבים בתחום (Huang et al., 2021; Page-) שהוצגו לעיל מורים שיתכן שעדיין מוקדם לקבוע שתוכניות לצבירת נכסים הן הצלחה, ושהן אכן מהוות מנגנון אפקטיבי להכללה חברתית. ניתן להצביע על שתי סיבות לכך שהתוכניות הללו משמרות באופן פרדוקסלי את מעמדן הנמוך של חלק מהמשפחות המשתתפות בהן: ראשית, תוכניות לצבירת נכסים אינן מכוונות לשנות או לתקן את הגורמים המבניים אשר מנעו ועדיין מונעים מהמשתתפים להשתלב בהצלחה בשוק החופשי. אין ספק שגישה של צבירת נכסים באמצעות IDAs ו-CDAs מעצימה לקוחות וגורמת להם להרגיש שחקנים אפקטיביים ושווי ערך בשוק החופשי, אולם היא אינה מנסה לשנות את **חוקי המשחק** שהובילו לשיעורי אי-שוויון גבוהים ולהתרכזות של עושר בידיהם של מעטים (בעיקר לבנים). במילים אחרות, תוכניות לצבירת נכסים מעודדות משפחות לחסוך ולרכוש נכס, בלי לטפל בחסמים המבניים אשר מנעו מהן מלכתחילה לחסוך, או אפשרו להן לחסוך סכומים זעומים בלבד ונישלו אותן מנכסים. אוון סמית' (Smith), שהיה חבר בפרלמנט הבריטי מטעם מפלגת הלייבור, סיכם זאת באופן קולע כאשר הכריז שהנהגת התוכנית Help to Save בבריטניה היא כמו "לגנוב למישהו את המכונית ואז להציע לו טרמפ לתחנת האוטובוס" (Mason et al., 2016).

שנית, ייתכן שמדיניות צבירת נכסים אינה מקדמת הכללה מכיוון שחלק מהתוכניות (בעיקר אלה המיועדות למבוגרים) לא תמיד רגישות דיין לנסיבות החיים הייחודיות של המשתתפים. יצירת הרגלי חיסכון ורכישת דירה הן, פעמים רבות, **פתרון אחד המתאים לכולם** (*one-size-fits-all*) שתוכניות אלה מאמצות. ההתאמה של פתרון זה ללקוח, לקהילה או לשכונה מסוימת אינה נשקלת די לעומק על ידי העובדים בתוכנית. כפי שהממצאים מפילדלפיה מצביעים, השימוש באותו פתרון לכולם עלול לחשוף חלק מהמשתתפים לסיכונים ולקשיים. גם בהקשר של חיסכון לכל ילד במתכונת הנוכחית, נראה שאין די מודעות לנסיבות החיים השונות המשפיעות על ההתנהלות הכלכלית של משפחות בעלות הכנסה נמוכה (כך למשל, יוזמי התוכנית מעודדים את המשפחות להפקיד בכל חודש כסף לחיסכון של ילדיהם, על חשבון קצבת ילדים שמייעת לחלקן לשלם עבור צרכים בסיסיים). ממצאים אלה מחזקים את ספרות המחקר ההולכת ומתרחבת המדגישה את הצורך בתכנון וביישום תוכניות והתערבויות המודעות להקשר החברתי-כלכלי-תרבותי שמשפחות וקהילות חיות ופועלות בו (Roer-Strier & Nadan, 2020).

כדי להבין טוב יותר את ההשלכות הפרדוקסליות שיש לגישת בניית נכסים על אוכלוסיות מודרות, אשתמש במושג **תוספתיות רדיקלית** (*Radical Incrementalism*) שהציע שראם (Schram, 2015). שראם טען שהמאבק על דמותה של מדינת הרווחה צריך להישען על אסטרטגיה או פעולה הנקראת תוספתיות רדיקלית – ההנחה כי עלינו לקדם שינוי חברתי רחב ככל האפשר, בידיעה שרוב הסיכויים הם שנשיג רק מעט ממה שדרשנו. אף על פי כן, המעט הזה יכול לשמש אבן בניין לשינוי טרנספורמטיבי יותר בהמשך הדרך. כלומר, רעיון התוספתיות הרדיקלית מכיר במגבלות הקיימות כיום על התארגנות לשינוי במבנה מדינת הרווחה, ולכן אסטרטגיה זו שואפת לקדם שינויים שיסייעו לשפר את חייהם של אנשים בטווח הקצר, אבל יתרמו גם להשגת שינוי נרחב יותר בעתיד. בהקשר זה, שראם מדגיש שתוספתיות רדיקלית אינה עוסקת בקידום שינויים המשמרים את הסטטוס קוו, אלא בשינויים "קטנים" המערערים על יחסי הכוח בחברה, ומכינים את הקרקע לשינויים משמעותיים ואפילו מהפכניים במדינת הרווחה בטווח הארוך.

מהממצאים ומהנתונים שהוצגו במאמר עולה שמדיניות בניית נכסים המעודדת משפחות לחסוך אינה דוגמה טובה לתוספתיות רדיקלית. אין ספק שתוכניות דוגמת CDAs ו-IDAs הן אבן בניין חדשה שהתוספה למדינת הרווחה, אך זוהי אבן בניין המשמרת במובנים רבים את הסטטוס קוו ואת יחסי הכוח בין עניים לבין לא-עניים (למשל, אי-השוויון בהכנסות נשמר ואף מעמיק, והעניים במקרים רבים מתעתדים להמשיך להתגורר בבתים בשכונות עוני). תוכניות אלה אינן מרחיבות את הדמיון הפוליטי של האזרחים ואינן מאתגרות את המגמה העולמית של ריכוז עושר ורכוש בידי מיעוט קטן (Piketty, 2019). האתגר הניצב בפנינו הוא אפוא לפתח מדיניות חברתית שמצליחה להביא לחלוקה מחודשת ומשמעותית של העושר בין העניים ללא-עניים.

מגבלות המחקר

למחקר זה שלוש מגבלות מרכזיות. ראשית, החלק האיכותני מבוסס על נתונים מעיר אחת בלבד בארצות הברית, מתוך ערים רבות שתוכניות אלה מיושמות בהן. שנית, החלק האיכותני התמקד בסוג מסוים של תוכניות לצבירת נכסים – תוכניות חיסכון למבוגרים (IDAs), אך כיום יש מגוון תוכניות אחרות לבניית נכסים בקרב אוכלוסיות מודרות. אלה כוללות כמובן תוכניות חיסכון לילדים, אבל גם תוכניות חיסכון שונות למבוגרים, למשל כאלה המתמרות משפחות לחסוך את החזרי המס שהן מקבלות בכל שנה מהמדינה. שלישית, עיקר הממצאים המוצגים במאמר לקוחים מארצות הברית ומבריטניה, ולכן עולה השאלה עד כמה ניתן להסיק מהם בנוגע לבניית נכסים בישראל. למרות המגבלות הללו, המחקר מסייע להבנת ההיבטים הבעייתיים של מדיניות בניית נכסים המעודדת חיסכון, ובכך הוא תורם לשיח בנושא.

מקורות

- בניש, א' (2012). רפורמות במינהל שירותי הרווחה: לקחים מתוכניות מרווחה לעבודה בפרספקטיבה משווה. **ביטחון סוציאלי**, 90, 259–290.
- גל, ג' ובלייך, ח' (2019). מערכת הרווחה: מבט על. בתוך א' וייס (עורך), **דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות** (עמ' 61–84). מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- דורון, א' (2006). **בין הדרה חברתית למדיניות חברתית**. משרד הרווחה, האגף לתכנון, מחקר והכשרה.
- דורון, א' (2010). סוף עידן האזרחות החברתית: בינוי מחדש של מדיניות הרווחה על בסיס של חוזיות. **עיונים בתקומת ישראל**, 20, 396–412.
- הוועדה למלחמה בעוני בישראל (2014). **דוח הוועדה למלחמה בעוני בישראל, חלק 2: דוחות ועדות המשנה**. משרד הרווחה והשירותים החברתיים.
- סטריאר, ר' (2001). מהדרה למעורבות חברתית. **חברה ורווחה**, כא(2), 213–231.
- פוסטן-אייזיק, ד' וסטריאר, ר' (2019). הבניה חברתית של הדרה חברתית בקהילות מודרות. **חברה ורווחה**, לט(4), 579–607.
- פינטו, א' וגוטליב, ד' (2019). **תוכנית חסכון לכל ילד: השלכות על האי שוויון וחלופות מדיניות**. המוסד לביטוח לאומי, מינהל המחקר והתכנון.
- רוזנהק, ז' (2007). דינמיקות של הכלה והדרה במדינת הרווחה הישראלית: בניית מדינה וכלכלה מדינית. בתוך ח' הרצוג, ט' כוכבי ושי' צלניקר (עורכים), **דורות, מרחבים**,

- זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל (עמ' 317–349). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- שחר לוי, ז' (2015, 14 בדצמבר). תוכנית חיסכון לכל ילד תצליח רק בשילוב עם חינוך פיננסי מגיל צעיר. **כלכליסט**.
- Abramovitz, M. (2005). The largely untold story of welfare reform and the human services. *Social Work, 50*(2), 175–186.
- Ansong, D., Chowa, G., Masa, R., Despard, M., Sherraden, M., Wu, S., & Osei-Akoto, I. (2019). Effects of youth savings accounts on school attendance and academic performance: Evidence from a youth savings experiment. *Journal of Family and Economic Issues, 40*(2), 269–281.
- Biggers, A., West, M., De Marco, A., Dorrance, J., & Manturuk, K. (2014). The Community Empowerment Fund: A matched saving model as an innovative approach to housing the homeless. *Journal of Poverty, 18*(3), 275–298.
- Brodkin, E. Z., & Larsen, F. (2013). Changing boundaries: The policies of workfare in the US and Europe. *Poverty & Public Policy, 5*(1), 37–47.
- Chaskin, R. J. (2013). Integration and exclusion: Urban poverty, public housing reform, and the dynamics of neighborhood restructuring. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science, 647*(1), 237–267.
- Clancy, M. M., Beverly, S. G., Sherraden, M., & Huang, J. (2016). Testing universal child development accounts: Financial effects in a large social experiment. *Social Service Review, 90*(4), 683–708.
- Cruce, A. (2002). *School-based savings programs, 1930–2002*. Washington University, Center for Social Development.
- Denton, N. A. (2001). Housing as a means of asset accumulation: A good strategy for the poor? In T. M. Shapiro & E. N. Wolff (Eds.), *Assets for the poor: The benefits of spreading asset ownership* (pp. 232–266). Russell Sage.
- Desmond, M. (2016). *Evicted: Poverty and profit in the American city*. Penguin Random House.
- Feldman, G. (2018). Contradictory logics in asset-building discourse: Habits, identities and discipline. *Social Policy & Administration, 52*(3), 593–610.
- Feldman, G., & Schram, S. F. (2019). Entrepreneurs of themselves: How poor women enact asset-building discourse. *Journal of Social Policy, 48*(4), 651–669.
- Handler, J. F. (2004). *Social citizenship and workfare in the United States and Western Europe: The paradox of inclusion*. Cambridge University Press.

- Huang, J., Sherraden, M., Clancy, M. M., Beverly, S. G., Shanks, T. R., & Kim, Y. (2021). Asset building and child development: A policy model for inclusive Child Development Accounts. *RSF: The Russell Sage Foundation Journal of the Social Sciences*, 7(3), 176–195.
- Garrett, P. M. (2017). *Welfare words: Critical social work & social policy*. Sage.
- Goodin, R. E. (1996). Inclusion and exclusion. *European Journal of Sociology*, 34(2), 343–371.
- Gregory, J., Lymer, A., & Rowlingson, K. (2021). Personal savings for those on lower incomes: Towards a new framework for assessing the role of the state in relation to savings schemes. *Social Policy and Society*, 1–16. Doi: 10.1017/S1474746420000640
- Grinstein-Weiss, M., Shanks, T. R. W., & Beverly, S. G. (2014). Family assets and child outcomes: Evidence and directions. *The Future of Children*, 24(1), 147–170.
- Grinstein-Weiss, M., Sherraden, M., Gale, W. G., Rohe, W. M., Schreiner, M., Key, C., & Oliphant, J. E. (2015). Effects of an Individual Development Account program on retirement saving: Follow-up evidence from a randomized experiment. *Journal of Gerontological Social Work*, 58(6), 572–589.
- Huang, J., Sherraden, M., & Purnell, J. Q. (2014). Impacts of Child Development Accounts on maternal depressive symptoms: Evidence from a randomized statewide policy experiment. *Social Science & Medicine*, 112, 30–38.
- Kempson, E., Finney, A., & Davies, S. (2011). *The Child Trust Fund: Findings from the wave 2 evaluation*. HM Revenue & Customs.
- Levitas, R. (1998). *The inclusive society? Social exclusion and new labour*. Palgrave Macmillan.
- Mason, L. R., Nam, Y., Clancy, M., Kim, Y., & Loke, V. (2010). Child Development Accounts and saving for children's future: Do financial incentives matter? *Children and Youth Services Review*, 32(11), 1570–1576.
- Mason, L. R., Elliott, L., & Asthana, A. (2016, March 14). Budget 2016: Labour attacks government's Help to Save scheme. *The Guardian*.
- Morduch, J., & Ogden, T. (2019). The challenges of social investment through the lens of microfinance. In M. Hudon, M. Labie, & A. Szafarz (Eds.), *A Research agenda for financial inclusion and microfinance* (pp. 12–26). Edward Elgar Publishing.

- Morel, N., Palier, B., & Palme, J. (2012). Beyond the welfare state as we knew it? In N. Morel, B. Palier, & J. Palme (Eds.), *Towards a social investment welfare state? Ideas, policies and challenges* (pp. 1–30). Policy Press.
- NEST – National Employment Savings Trust (2019). *how the UK saves 2019: Member experience from the National Employment Savings Trust (nest)*.
- Organization for Economic Cooperation and Development (2003). *Asset building and the escape from poverty: A new welfare policy debate*. OECD.
- Page-Adams, D., & Sherraden, M. (1997). Asset building as a community revitalization strategy. *Social Work, 42*(5), 423–434.
- Perry, A., Rothwell, J., & Harshbarger, D. (2018). *The devaluation of assets in black neighborhoods*. The Brookings Institute.
- Piketty, T. (2019). *Capital and ideology*. Harvard University Press.
- Prabhakar, R. (2013). Asset-based welfare: Financialization or financial inclusion? *Critical Social Policy, 33*(4), 658–678.
- Ratcliffe, C., McKernan, S-M., Mills, G., Pergamit, M., & Braga, B. (2019). *From savings to ownership: Third-year impacts from the Assets for Independence Program randomized evaluation*. The Urban Institute.
- Roer-Strier, D., & Nadan, Y. (2020). *Context-informed perspectives of child risk and protection in Israel*. Springer.
- Roll, S., Grinstein-Weiss, M., & Despard, M. (2019). Long-term impacts of online tax-time savings interventions: Effects among persistently poor and resource-constrained households. *Consumer Interests Annual, 65*, 1–7.
- Schram, S. F. (2015). *The return of ordinary capitalism: Neoliberalism, precarity, occupy*. Oxford University Press.
- Schram, S. F., Soss, J., Fording, R. C., & Houser, L. (2009). Deciding to discipline: Race, choice, and punishment at the frontlines of welfare reform. *American Sociological Review, 74*(3), 398–422.
- Schreiner, M., & Sherraden, M. W. (2007). *Can the poor save? Saving & asset building in Individual Development Accounts*. Transaction Publishers.
- Shapiro, T., Meschede, T., & Osoro, S. (2013). *The roots of the widening racial wealth gap: Explaining the black-white economic divide*. Brandies University Institute on Assets & Social Policy.
- Shdaimah, C. S., Stahl, R. W., & Schram, S. (2011). *Change research: A case study on collaborative methods for social workers and advocates*. Columbia University Press.

Sherraden, M. W. (1991). *Assets and the poor*. M.E. Sharpe.

Shiller, R. J. (2015). *Irrational exuberance*. Princeton University Press.

Taylor-Gooby, P. (2008). The new welfare state settlement in Europe. *European Societies*, 10(1), 3–24.

The World Bank (2013). *Inclusion matters: The foundation for shared prosperity*. The World Bank.

Washington J., & Paylor I. (1998). Europe, social exclusion and the identity of social work. *European Journal of Social Work*, 1(3), 327–338.

Wilson, W. J. (2009). *More than just race: Being black and poor in the inner city*. W. W. Norton.

Yellen, J. L. (2014). The importance of asset building for low and middle income households.

